

ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ Й ПОТУЖНОСТЕЙ ХАРЧОВОЇ ТА ТЮТЮНОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ*

STRUCTURE AND CAPACITY OPTIMISATION OF FOOD AND TOBACCO INDUSTRY UKRAINE

Дмитро КРИСАНОВ,
доктор економічних наук,
Інститут економіки та прогнозування
НАН України, Київ

Dmytry KRYSANOV
Doctor of Economics,
Institute for Economics and
Forecasting Ukrainian NAS, Kyiv

Леся СТЕШЕНКО,
кандидат економічних наук,
Національний університет харчових
технологій, Київ

Lesya STESHENKO,
PhD in Economics,
National University of Food
Technologies, Kyiv

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, основних складових будь-якого способу виробництва відбувається під впливом як змін у зовнішньому середовищі, так і внутрішніх трансформацій. Як правило, рушійною силою виступає невідповідність виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Особливо рельєфно та глибоко зазначена невідповідність проявляється у періоди переходу від одного способу виробництва до іншого, а стосовно наших умов – від адміністративно-планової економіки до ринкової моделі господарювання. За перехідних умов невідповідність між характером та рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин набуває всіх ознак гострої кризи, а відсутність будь-яких змін фактично стає потужним гальмом суспільного прогресу і має своїм наслідком «заморожування» певної стадії розвитку економіки, яка раніше чи пізніше буде «розморожена», однак зі значно нижчих стартових позицій.

Показовим у цьому відношенні є приклад Республіки Білорусь, де фактично й донині декларується необхідність переходу на ринкові засади господарювання, однак цей меседж не підкріплюється відповідними практичними кроками. Зокрема, обсяги збитковості сільськогосподарських підприємств у другій половині 2000-х років у кілька разів перевищували ті обсяги фінансування, які спрямовувалися з державного бюджету на підтримку аграрного сектора економіки. Водночас унаслідок зниження цін на білоруську продукцію, що експортувалася, можливості державного бюджету поступово зменшувалися, а отже, вихід із цієї ситуації вбачається нині в переході на ринкові засади господарювання. Тобто необхідно відпустити всі підприємства в «самостійне плавання» у нових економічних умовах.

Що стосується аграрного сектора України, то перехід адміністративно-планової економіки на ринкові принципи господарювання відбувався під впливом дезінтеграційних процесів у колишньому Союзі, розриву міжреспубліканських та міжгалузевих зв'язків, галопуючої гіперінфляції

у першій половині 90-х років, унаслідок чого економічні відносини між суб'єктами господарювання значною мірою перейшли на бартерну форму, а в агропродовольчому комплексі – на давальницьку схему. Тенденція падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції найнижчу точку пройшла у 1999 році (48,5% порівняно з 1990), і вона практично збіглася зі спадом у харчовій промисловості (1998-1999 роки – 38-39% порівняно з 1990), а пізніше спостерігався поступовий приріст.

Практично усі 90-ті роки можна характеризувати як період глибокої деформації соціальних, міжгалузевих, технологічних, господарських та інших зв'язків у суспільстві та економіці, поглиблення розриву між різними прошарками населення, центральними та периферійними районами, міськими та сільськими поселеннями тощо. Оскільки в умовах планової економіки розміщення продуктивних сил проходило за науково-обґрунтованими схемами, а підприємств харчової промисловості – відповідно із розміщенням сировинних зон, то руйнація переробно-харчових потужностей, технологічних зв'язків та економічних відносин між аграрними й переробними підприємницькими структурами надзвичайно дезорганізувала агропродовольче виробництво та поставила його у досить складні, а нерідко й суперечливі умови. Причини та наслідки руйнування агропродовольчого виробництва

в умовах трансформаційної (перехідної) економіки у комплексі можна узагальнити й структурувати за різними складовими та напрямками.

По-перше, перехід на ринкові засади господарювання розпочинався безсистемно, без чіткого плану й проходив з різними темпами в галузях аграрної та переробної сфер агропродовольчого комплексу, унаслідок чого значні потенційні позитивні імпульси від цих змін фактично були знівельовані. Найважливіші з них: передача частини акцій переробно-харчових підприємств сільськогосподарським виробникам, акціонування та участь усіх працівників у роздержавленні й приватизації майна у переробній сфері, в розпаюванні й приватизації майна й землі в аграрній сфері. Це пізніше спровокувало поглиблення майнового розшарування серед їх власників та супроводжувалося скуповуванням за безцін

Обґрунтовано теоретичні засади та узагальнено практичний досвід оптимізації територіальної мережі й виробничих потужностей переробно-харчових підприємств в умовах переходу на ринкові засади господарювання. Систематизовано економічні передумови, спонукальні мотиви та соціальні запобіжники, під опосередкованим впливом та прямою дією яких відбувалася трансформація агропродовольчих систем в європейських країнах. Розроблено пропозиції, спрямовані на пом'якшення негативних наслідків трансформації харчової та тютюнової промисловості з урахуванням впливу глобалізаційних, інтеграційних, інноваційних та інших процесів, а також зрушень у розміщенні та розвитку сільськогосподарського виробництва.

Theoretical foundations are grounded and practical experience of optimisation territorial network of production facilities, food processing enterprises is analysed under the conditions of the transition to market economy principles. Economic background, motivation and social safeguards, under the influence of indirect and direct action which took place the transformation of agro-food systems in European countries are systematized. The suggestions aimed at mitigating the negative effects of transforming the food and tobacco industry for the effects of globalization, integration, innovation and other processes as well as changes in arrangement and agricultural production are worked out.

* Дослідження виконано при підтримці НАН України у рамках відомчої НДР «Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки» (0111U001318).

привілейованою управлінською верхівкою активів міноритарних акціонерів та переходу діючих потужностей в управління, підпорядкування та власність різних комерційних структур.

По-друге, одномоментна руйнація управлінської вертикалі агропродовольчого комплексу у поєднанні із обмілінням державної підтримки та галопуючою інфляцією поставили майже усіх виробників у «рівноправне положення», тобто з «обнуленими рахунками». У такій ситуації підприємства фактично змушені були боротися за «виживання» всіма доступними способами. Для агропродовольчого комплексу в цій ситуації визначальними чинниками стали: забезпеченість аграрною сировиною переробно-харчових потужностей, ефективність вирощування продукції сільського господарства, наявність і тіснота зв'язків між агровиробниками й підприємствами переробної сфери АПК тощо.

По-третє, ситуація в аграрному секторі економіки помітно погіршилася унаслідок спаду виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах та перенесенням центру ваги на сектор селянських господарств. У таких умовах виживали лише ті переробно-харчові підприємства, які спромоглися відшукати прийнятну для обох сторін модель господарських відносин і способи організації заготівлі продовольчої сировини у дрібних агровиробників, зацікавити їх своєчасною оплатою, а часто й авансуванням. Це стосувалося перш за все підприємств молокопереробної та м'ясопереробної промисловості, промисловості з виробництва дієтичних продуктів і дитячого харчування, фруктових і овочевих соків, перероблення та консервування овочів і фруктів.

По-четверте, реалізація агровиробниками продукції традиційних галузей рослинництва (зернових, олійних, технічних культур) проводилася, як правило, через посередницькі (закупівельно-збутові) структури і практично завжди за заниженими цінами, які нерідко не компенсували понесених на її вирощування витрат. Наслідком цього було зменшення площ та обсягів вирощування рослинницької продукції, що бумерангом відбивалося на технологічно споріднених підприємствах цукрової, борошномельно-круп'яної, крохмальної, олійно-жирової, спиртової галузей харчової промисловості.

По-п'яте, активне входження іноземних інвесторів у найпривабливіші галузі переробної сфери АПК, зокрема тютюнову після викупу акцій підприємств та модернізації наявних потужностей, спорудження нових виробництв на сучасній інноваційно-технологічній основі, з одного боку, забезпечило суттєве просування шляхом технічного прогресу тієї частини промисловості, яка перебувала у власності закордонних юридичних осіб, а з другого боку, деякі підприємства з вітчизняним капіталом унаслідок відсутності реальних можливостей для проведення реконструкції були неспроможні активно конкурувати з підприємницькими структурами з іноземним капіталом і тому поступово практично повністю були витіснені з ринку тютюнових виробів. У подальшому стагнація виробництва і руйнація матеріальної бази підприємств тютюнової промисловості при обвальному падінні вирощування тютюносивини фактично поставила вітчизняний тютюнопродуктовий підкомплекс з національним капіталом на межу повної ліквідації.

З певним часовим зсувом (лагом) подібні процеси відбувалися і в олійно-жировій промисловості. Найменші обсяги валового збору насіння соняшнику були зафіксовані у 2001 році (2,25 млн. т), і фактично такий рівень був ще в 1985 році. Унаслідок спаду виробництва олієсировини багато підсобних переробних потужностей, що збереглися навіть в умовах реорганізації колективних господарств, на початку 2000-х зупинили виробництво, значна частина з них була зруйнована повністю або ж демонтоване технологічне обладнання пішло на металобрухт.

Необхідно підкреслити, що зменшення обсягів виробництва аграрної сировини з причин поглиблення диспаритету цін

на продукцію сільського господарства і промислову продукцію для нього було одним з об'єктивних чинників, які спровокували виникнення, поширення та поглиблення руйнівних процесів у галузях переробної сфери АПК унаслідок її дефіциту, а також супроводжувалися зупинкою переробно-харчових потужностей, руйнацією матеріально-технічної бази та її ліквідацією взагалі. До того ж зазначені процеси підсилювалися спочатку створенням мережі кооперативів, а пізніше – малих підприємств, які відтягували на себе помітну частину продовольчої сировини.

Крім вищезазначеного, помітну роль відіграло ще кілька чинників. Коли їх узагальнити, то це буде наступна сукупність: **«реформаційний»** – зміна інституціональних засад, трансформація організаційно-правових форм і форм господарювання; **«зовнішньоринковий»** – втрата продовольчих ринків у країнах – членах СНД. Що стосується реформаційної складової, то тут каталізатором став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (від 03.12.1999) [1], а зовнішньоринкова складова спочатку була спровокована скороченням обсягів поставок кінцевої харчової продукції на ринки країн СНД, а вже пізніше їх неможливо було відновити в попередніх обсягах у зв'язку з тим, що ця «ніша» була зайнята іншими виробниками. Особливо тяжкі наслідки цього вплинули на вітчизняні цукрову, м'ясну, олійно-жирову, кондитерську й інші галузі харчової та переробної промисловості.

Структурні трансформації в харчовій промисловості невіддільні від зрушень у сільськогосподарському виробництві. В одному випадку вони спонукають до проведення необхідних трансформацій у сільському господарстві, а в другому – ускладнення структури агровиробників та їх подрібнення сприяли внутрішній реорганізації переробно-харчових підприємств. Динаміку зрушень, кількісно-якісних змін та організаційно-правових трансформацій, що відбувалися в агропродовольчому комплексі від моменту ліквідації колишнього Союзу та набуття Україною незалежності (1991 рік) і до моменту виходу з економічної кризи (початок 2000-х років), розкрито в **табл. 1**. Однак навіть наведені статистичні дані не дають повної уяви стосовно ситуації, яка у цьому відношенні мала місце на початку 90-х років. Зокрема, в харчовій промисловості кількість промислових підприємств за формами господарювання у 1992 році включала: на самостійному балансі – 2232 од.; малі підприємства і кооперативи – 471 од.; підсобна промисловість – 4269 од.; колгоспна промисловість – 6579 од. (всього 13551 од.; хоча немає достатньо підстав враховувати в сукупності самостійні, малі, кооперативні, підсобні та колгоспні виробничі потужності й підсобні промисли, які за організаційно-правовими формами, рівнем самостійності та за виробничими параметрами надзвичайно різняться між собою). У 1993 році відповідні показники вже становили: 2396, 598, 5407, 7242 та разом 18039 од. [2, с. 55], тобто на третину більше. Це є свідченням того, як надзвичайно швидко розвивались процеси створення малих підприємств та кооперативів за різних обставин, зокрема: «з нуля» засновниками; при підприємствах безпосередньо для виконання окремих видів технологічних операцій або робіт (заготівлі сировини, реалізації готової продукції тощо); на виробничих площах та на територіях підприємств з використанням їх технічних можливостей та міжгосподарських зв'язків; віртуальні господарські суб'єкти, що паразитували на транспортно-сировинних і транспортно-продуктових потоках переробно-харчових підприємств тощо.

На нашу думку, доречно привернути увагу до наступного. Оскільки у 90-ті роки зміни у статистичній звітності помітно відставали від реального урізноманітнення організаційно-правових форм, то останні враховувались сумарно (великі, середні й малі підприємства сільського господарства, кооперативи та ін.), що супроводжувалося нерідко подвійним врахуванням окремих суб'єктів господарювання. Це певною

Таблиця 1. Структурні трансформації в переробній сфері АПК України в 1991-2002 роках*

Найменування показників	Роки								
	1991	1992	1993	...	1998	1999	2000 ¹ :		2002
							за ЗКПНГ	за КВЕД	
1. Харчова промисловість	2145	2232	2396	...	2668	2797	2235	2488 ²	2739
2. Боршномельно-круп'яна та комбікормова промисловість	215	232	240	...	345	306	304	х	х
3. Малі підприємства переробно-харчових галузей АПК	130	414	505	...	4916	5917	6651	6378	6797
Всього в переробній сфері АПК	2490	2878	3141	...	7929	8020	9190	8866	9536
Довідково:									
1. Колективні, міжгосподарські сільськогосподарські підприємства і радгоспи	12653	12886	12513	...	12421	12646	12208	12122 ²	18136 ⁴
2. Селянські (фермерські) господарства	2098	14681	27739	...	35785	35884	38428	38428	42774
3. Малі підприємства	151	342	738	...	3465	4587	7903	7406	11154
4. Всього по аграрній сфері АПК	14962	27909	40990	...	51671	53117	58539	57956	72064

*Складено за [2, с. 55-60, 207-212; 3, с. 11; 4, с. 216-225; 5, с. 36].

мірою спотворювало фактичні дані, але загальна тенденція збільшення чисельності суб'єктів господарювання була стабільною. Водночас чотири-п'ятикратне збільшення кількості суб'єктів господарювання в аграрній та переробній сферах АПК при двократному зменшенні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції спонукало до загострення конкурентної боротьби між переробниками за прихильність агровиробників та мало своїм наслідком зниження завантаженості виробничих потужностей. У 2000-і роки це стало одним із важливих об'єктивних чинників, який підштовхував господарюючих суб'єктів до проведення внутрішньої реорганізації, яка у багатьох випадках супроводжувалася змінами в юридичному статусі та формах господарювання переробно-харчових підприємств. Тобто можна стверджувати, що «**сировинний чинник**» був якщо не основним, то одним з основних серед множини тих, які спонукали до різнопланових трансформацій на підприємствах та формували підґрунтя для руйнації їх матеріально-технічної бази в подальшому.

Необхідно підкреслити, що з початку 2000-х років започатковано формування фактично нового для умов України чинника, який з часом почав відігравати важливу роль, здійснювати прямий та опосередкований вплив на перспективи розвитку підприємств, а саме «**технорегуляторний**». Мається на увазі, що Україна взяла курс на європейську інтеграцію і з кінця 90-х років були започатковані правові, нормативні, регуляторні та інші роботи зі зближення національної нормативно-правової бази з європейською, формуванням сучасної моделі технічного регулювання для агропродовольчої сфери, перегляду застарілих і гармонізації розроблених національних стандартів з відповідними європейськими та міжнародними нормативними документами (НД) тощо. У практичному відношенні на початок 2014 року стосовно агропродовольчої сфери було виконано наступний обсяг робіт [6, с. 6-7]:

□ із 3,6 тис. чинних в Україні вітчизняних і колишнього Союзу стандартів переглянуто і затверджено в статусі національних (державних) НД фактично половину;

□ із 2,1 тис. європейських та міжнародних стандартів, що відносяться до агропродовольчої сфери й чинні в Європейському Союзі, гармонізовано з ними 44,4 % національних стандартів, у т.ч. лише з міжнародними – 63,2%;

□ в агропродовольчому комплексі функціонує, проектується та розробляється практично 1000 систем управління якістю, безпечністю, якими забезпечено понад 600 підприємств харчової і тютюнової промисловості. Це фактично на кожному восьмому-дев'ятому підприємстві з тих, що звітувались перед статорганами у 2011 році (5,4 тис. од.). Згідно з останніми даними [7, с. 120-121] у харчовій та тютюнової промисловості налічується майже 1,3 тис. великих і середніх підприємств. Отже, половина з них мають сучасні системи управління якістю та безпечністю.

На нашу думку, з початку 2000-х років розвиток підприємств переробно-харчових галузей і сільського господарства відбувався значною мірою унаслідок посилення ролі та впливу чинників зовнішнього середовища, в якому доцільно виділити два рівні. Перший, тобто верхній рівень (**мегаоточення**), – це процеси глобалізації, інтернаціоналізації, євроінтеграції, а також посилення дефіциту продовольства у світі та зростання попиту на харчові продукти, підвищення вимог до безпечності та якості продукції сільського господарства і харчової промисловості. Другий, тобто нижній рівень (**мікрооточення**), – це зовнішнє близьке оточення, конкретні специфічні умови, в яких функціонує та розвивається кожне окреме переробно-харчове підприємство, включаючи територію, що є його сировинною зоною і на яку претендують конкуренти. Поряд із цим певну роль відіграє і держава, за якою закріплено обов'язок формування сучасної нормативно-правової бази функціонування аграрного сектора національної економіки з метою забезпечення продовольчої безпеки країни, і саме таким чином вона здійснює свій вплив на перспективи та параметри його розвитку.

Що стосується першого рівня зовнішнього середовища (тобто **мегаоточення**), то на суб'єктів господарювання здійснюється вплив через такі механізми, інструменти та чинники [3, с. 8-11; 8, с. 6-8]:

□ глобалізаційні процеси відбуваються не самі по собі, а із включенням в їхню орбіту інституційних, економічних, соціальних, демографічних та інших процесів. В одних випадках, за умови, якщо зрушення зорієнтовані в одному напрямі, кінцевий результат підсилюється унаслідок виникнення синергетичного ефекту. А в інших – при різноспрямованому або суперечливому характері зрушень у різних сферах наслідком буде гальмування позитивних та поглиблення негативних змін;

□ одним із найважливіших інструментів і механізмів глобалізації є прями іноземні інвестиції. Вони залучаються, з одного боку, у формі валютних надходжень, сучасних технологій, технологічного устаткування, дефіцитної сировини, різних ноу-хау, висококваліфікованої робочої сили для роботи на високотехнологічних підприємствах, а з другого – шляхом придбання пакету акцій вітчизняних підприємств з метою їх подальшої модернізації або, і це непоодинокі випадки, їх фізичної руйнації як потенційного конкурента;

□ активним входженням у вітчизняний економічний простір транснаціональних корпорацій. Вони із залученням різних форм і засобів (модернізації техніко-технологічної бази придбаних підприємств; використання території, зайнятої підприємствами із застарілим виробничо-господарським потенціалом, для спорудження нових потужностей; освоєння промислових площадок, відведених для розміщення нових об'єктів, тощо) фактично створюють нові точки технічного прогресу, однак при цьому провокують асиметричні «шоки», оскільки з ними не спроможні

конкурувати більшість і технологічно, і продуктово симетричних вітчизняних виробництв із застарілою техніко-технологічною та агротехнічною базою й національним капіталом тощо.

Що стосується нижнього рівня (тобто **мікрооточення**), то тут відіграють важливу роль переважно ендегенні чинники, які виникають під впливом змін на вітчизняних продовольчих ринках та у відносинах суб'єктів господарювання зі своїми партнерами й конкурентами і супроводжуються відповідними змінами у внутрішній організації переробно-харчових підприємств. Для об'єктивної оцінки вітчизняних трансформацій надзвичайно важливо проаналізувати й систематизувати досвід постсоціалістичних європейських країн, які вже пройшли цей відрізок шляху і нині функціонують у умовах, близьких до умов країн – членів ЄС-15, тобто «старих членів», а фактично його засновників. Особливо близьким та прийнятним для наших умов є досвід аграрного сектора Польщі.

Доречно зазначити, що Польща розпочала перемовини про вступ до ЄС у 1990 році, а була прийнята – 1 травня 2004. До середини 90-х років проходила структурна реформа аграрного сектору, яка включала проведення земельної реформи, демонополізацію і приватизацію в галузях, пов'язаних із сільським господарством технологічним ланцюжком, формування ринкових структур в агропродовольчому комплексі, лібералізацію цін і торгівлі сільськогосподарською продукцією, інституціональну реформу. Із середини 90-х років відбулася зміна напрямку аграрної політики: від лібералізації торгівлі, цін та обмеженого втручання в ринки до політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنих обмежень. А з кінця 90-х років – підготовка до вступу в ЄС, гармонізації внутрішньої аграрної політики з вимогами Спільної аграрної політики Євросоюзу [9, с.2].

За оцінками експертів, за першу половину 90-х років унаслідок впливу структурних трансформацій та приватизаційних процесів, посилення диспаритету цін на промислову й сільськогосподарську продукцію спад аграрного виробництва в країнах Центрально-Східної Європи становив у межах 25-40% і навіть більше. Після подрібнення земельних ділянок та їх приватизації поступово почали набирати оберти процеси їх консолідації (об'єднання) різними способами: оренди, викупу та приєднання, спільного використання об'єднаних земельних масивів тощо. Спад виробництва сільськогосподарської продукції та обрання курсу на вступ до Євросоюзу спонукали до того, що процеси відродження докризових обсягів сільськогосподарської та харчової продукції проходили у поєднанні із впровадженням вимог нормативних документів, які на той час були чинні в ЄС, в агропродовольчому виробництві. Про напрями, формування необхідних передумов та потенційні й реальні наслідки зазначених трансформацій може свідчити наступне:

□ молочна промисловість Польщі на початок 90-х років налічувала понад 700 молокопереробних заводів різної потужності та рівня технологічного виробництва. Із завершенням основного етапу перетворень залишилося близько 120 підприємств, однак їх техніко-технологічний рівень відповідав вимогам НД, що були чинні в Євросоюзі;

□ дрібні сімейні ферми поступово скорочували поголів'я і почали працювати практично повністю на забезпечення членів родин м'ясо-молочною продукцією;

□ набуло поширення створення окремими сім'ями або ж в кооперації з іншими родинами ферм промислового типу (виробничих господарств) з кількістю молочного стада 15-20 голів і більше (в ЄС на молочних фермах в середньому утримують по 30-60 корів) і відповідною механізацією та автоматизацією виробничих й обслуговуючих процесів;

□ запровадження курсу на жорстке дотримання вимог щодо безпечності молока на всіх стадіях руху молочної продукції згідно з Директивою Ради від 16.06.1992 року (92/46/ЄЕС). Вони включають вимоги до здоров'я тварин стосовно сирого

молока (відсутність захворювань туберкульозом і бруцельозом, симптомів інфекційних хвороб, поранень вимені тощо);

□ орієнтація суб'єктів господарювання в продовольчому комплексі на поступове запровадження та дотримання вимог 18 пріоритетних стандартів ЄС щодо охорони навколишнього середовища, безпеки продовольства, здоров'я тварин та умов їх утримання;

□ поступове запровадження нових продуктів і технологій перероблення сирого молока та маркетингу готової молочної продукції;

□ активне впровадження фінансових інструментів підтримки виробників сирого молока та молокопереробних підприємств, незважаючи на квотування обсягів виробництва молока для країни;

□ допомога на підтримку фермерів, які пристосовуються до вимог потрібних стандартів, технічних регламентів і директив ЄС згідно зі схемами якісних продуктів харчування;

□ впровадження й забезпечення дотримання вимог пакування харчової продукції, що містяться в Директиві Європейського Парламенту і Ради Європи від 20.12.1994 року про упаковку та відходи упаковки (92/46/ЄЕС);

□ впровадження та забезпечення дотримання вимог до маркування й пакування молока та молокопродуктів, призначених для споживання (Директива Ради 92/46/ЄЕС від 16.06.1992 року), що встановлює медико-санітарні правила щодо виробництва та розміщення на ринку сирого молока, термообробленого молока та продуктів на молочної основі;

□ залучення до урядових та європейських програм підтримки виробників аграрної продукції, а також підтримка доходів, не пов'язаних із виробництвом, та допомога на структурну перебудову, сільський розвиток тощо [10].

Таким чином, з початку 90-х років і до вступу в ЄС в аграрному секторі Польщі відбулися глибокі структурні, майнові, техніко-технологічні та інші трансформації, руйнувалися традиційні й формувалися нові міжгалузеві зв'язки та економічні відносини між суб'єктами господарювання, пов'язаними технологічним ланцюжком, впроваджувалися в усі складові агропродовольчого виробництва вимоги НД (європейських та міжнародних стандартів, регламентів і директив ЄС і Ради Європи). Зазначені трансформації, гармонізація економічних відносин відповідно до вимог ринкової економіки, перехід аграрного і переробно-харчового виробництва на дотримання вимог ЄС відбувалися з різною швидкістю в галузях і на конкретних підприємствах, супроводжувалися модернізацією основного капіталу й руйнацією застарілих виробництв. Але в кінцевому підсумку це дозволило вийти на достатньо прийнятний рівень, що гарантувало виробництво аграрної та харчової продукції, яка повністю відповідала вимогам НД Євросоюзу щодо безпечності та якості.

Певне уявлення про кількісно-якісні зрушення в агропродовольчому комплексі України в 2000-і роки дають наведені в **табл. 2** статистичні дані. При цьому необхідно вказати, що внаслідок корегування економічних параметрів підприємств щодо віднесення їх до групи великих, середніх чи малих наведеним даним не можна повною мірою довіряти, однак вони відображають загальну тенденцію. А її можна оцінити як тенденцію зменшення чисельності суб'єктів господарювання: майже на 40% у переробній сфері АПК і майже на 9% – в аграрній сфері за практично останні десять років. При цьому мають місце такі структурні зрушення: за вказаний період частка малих підприємств у переробно-харчових галузях АПК підвищилась до 77,8% (збільшилась на 6,5%), а фермерських господарств у сільському господарстві – до 73% (на 3,1%). Отже, спостерігаються не тільки різноспрямовані, а й навіть взаємосуперечливі чи взаємовиключні процеси, наслідки яких можна оцінювати згідно з представленими статистичними даними.

На нашу думку, у 2000-і роки в харчовій і тютюновій промисловості України з різною швидкістю, то активізуючись, то затухаючи, відбувалися такі типи процесів:

Таблиця 2. Структурні трансформації в переробній сфері АПК України у 2002-2012 роках*

Показники	Одиниця виміру	Роки							2012 до 2002, %, разів	
		2002	2005	2006	2010		2011	2012		
					за ф. № 11-03	за ф. № 1-п	за ф. № 1-п	за ф. № 1-п		
А. Харчова і тютюнова промисловість										
а) кількість підприємств: • що звітувалися за ф. № 11-03 ⁵		2739	2607	7387 (2305)	5391					
• статистичного спостереження за ф. № 1-п (річна), № 1-п (коротка)	одиниць					1358	1353	1278		
б) вартість основних засобів	млн. грн.	22697	44869	50263	91985					у 4 р.б. (2010)
в) зношеність основних засобів	%	40,7	50,4	48,4	45,7					
г) чисельність працівників	тис. осіб	477,5	475,7	520,2		369,6	380,1	373,2		78,1
д) прями іноземні інвестиції	млн дол. США	1223,7	1171,6	1274,6		1858,7	2065,7	3039,9		у 2,5 р.б.
Б. Малі підприємства (МП) харчової і тютюнової промисловості:										
а) кількість МП, що звітувалися • з них мікропідприємств	одиниць одиниць	6797	5975	6074		5193 3722	5206 3683	4490 3016		66,0
б) чисельних зайнятих працівників • з них на мікропідприємствах	тис. осіб тис. осіб	72,5	53,4	48,1		46,9 10,6	47,1 10,4	43,8 9,1		60,4
Всього по переробній сфері АПК	одиниць	9536	8582	8379		6551	6559	5768		60,4
Довідково:										
В. Сільськогосподарські підприємства ⁶	одиниць	18136	15430	14926		14767	14645	15374		84,5
Г. Фермерські господарства ⁷	одиниць	42774	42447	42932		41726	41488	40772		95,3
Всього по аграрній сфері АПК	одиниць	61178	57877	57858		56493	56133	55866		91,3

*Складено за [3 с. 11; 5, с. 36; 7 с. 59, 120-135, 787; 11, с. 121-130; 12, с. 50]

□ розширення масштабів руйнації матеріально-технічної бази підприємств, які вже тривалий час не брали участі в переробленні сільськогосподарської продукції;

□ процеси поляризації у масштабах виробництва – все більшу частку харчової продукції постачають на продовольчі ринки суб'єкти господарювання, які згідно з вітчизняними параметрами відносяться до групи великих підприємств (лише за 2010-2012 роки їх кількість зменшилась на 80 одиниць (майже 6%) – табл. 2);

- значна частина суб'єктів господарювання, що належить до групи середніх, під впливом низки чинників поступово скорочують обсяги виробництва і тому переходять у групу малих, а її постійні учасники згортають та зупиняють виробництво, а згодом самоліквідуються та знімаються зі статистичного обліку;
- у ринкових умовах є легітимними процеси злиття та поглинання юридично самостійних суб'єктів господарювання, їх поділу на кілька самостійних, утворення територіально відособлених підрозділів і філій з можливим наданням їм права автономності або ж високого ступеня самостійності тощо. Однак у вітчизняній статистиці зазначені процеси практично не відстежуються, а тому їх можна проілюструвати лише на конкретних прикладах.

Як зазначалося вище, у кількісному відношенні структура переробно-харчових підприємств зменшилась на 2/5 від тієї, що була зафіксована на початку 2000-х років. Але найбільші втрати були в тютюновій промисловості: у 2000 році налічувалося 33 суб'єкти господарювання, а у 2012 – лише 13; у цукровій – відповідно 218 і 65; у м'ясній – 1232 і 786; у молочній – 875 і 417 та ін. Надзвичайно негативні перспективи у спиртовій, виноробній промисловості та у сфері виробництва сидру й інших плодово-ягідних вин. Водночас задля об'єктивності необхідно відзначити, що частина переробних потужностей ліквідується або ж перепрофілюється унаслідок зняття із виробництва застарілих видів продукції та переходу на випуск сучасних, для яких необхідно впроваджувати нові технології й технологічне обладнання. Наприклад, повністю ліквідовані підприємства з виробництва клеєжелатину (із кісток забитих тварин), майже повністю – з виробництва напоїв із зброджуваних продуктів, харчових концентратів тощо. Спостерігається також різке скорочення попиту на продукцію, заготоварювання нею складів та зупинка підприємств (виробництво спирту). Водночас з'явилися

і фактично нові для нас виробничі потужності: з перероблення та консервування картоплі, з випуску готових кормів для домашніх тварин, кока-коли тощо.

Але, починаючи з другої половини 2000-х років, найбільшу увагу до себе привертають корпоративні структури, засновані на інтеграції сировинних, переробних, торговельних та інших ланок агропродовольчого ланцюга [13; 14]. У таких структурах з нижчими трансформаційними (на виробництво) та трансакційними (на координацію дій) витратами вдається досягти максимального економічного результату унаслідок синергетичного ефекту. Його виникнення пов'язано з усуненням різних перешкод між суб'єктами господарювання, вилученням функцій, які дублюються, формуванням спільних органів управління, що приймають на себе обов'язки щодо вирішення існуючих проблем та успішної реалізації поставленої мети. Існують різні організаційні форми об'єднання підприємств, пов'язаних технологічним ланцюгом, зокрема: міжгалузеві асоціації, кластери, стратегічні альянси, неоальянси, корпорації, концерни, консорціуми, асоційовані підприємства, холдинги, промислово-фінансові групи, картелі, синдикати, пули, трести, конгломерати [13, с. 56-85]. Найбільш прикметний їх поділ на договірні (що функціонують на підставі укладених договорів між суб'єктами господарювання) та статутні (що діють на підставі статутів і не мають установчих договорів) об'єднання підприємств. Для нашого дослідження договірні об'єднання виступають особливо важливим об'єктом, оскільки вони функціонують на основі поєднання різних форм кооперації, інтеграції, спеціалізації між його учасниками, а також відрізняються формами структурної організації. Для умов агропродовольчого виробництва найбільшого поширення набули агрохолдинги [14], які являють собою вертикально інтегровані структури (досить часто із закінченим циклом виробництва продукції за принципом «з лану до столу»). Материнська компанія, як правило, є потужним (або кількома) переробно-харчовим підприємством, що спеціалізується на переробленні сільськогосподарської продукції (яку постачають агровиробники як давальницьку сировину) та реалізації готової харчової продукції торговельними структурами, що входять до їх складу або ж здійснюють свою діяльність на договірних засадах.

Що стосується агровиробників, то, використовуючи механізми злиття й поглинання сільськогосподарських підприємств традиційного типу, в основному шляхом поступки прав на оренду земель, частина з них збільшила розміри землекористування,

залишившись у вигляді ТОВ, ПП (приватних підприємств) тощо. Інші утворили на базі поглинутих сільськогосподарських підприємств структурні підрозділи без реєстрації юридичної особи, а частина з них взяла під контроль діяльність юридично незалежних підприємств. У результаті залежно від цілей корпоративної політики головної (материнської) компанії виникли складні організаційні структури [14, с. 6]. Водночас у складі агрохолдингів та інших корпоративних структур мають місце різнопланові виробничі та організаційно-правові трансформації. Найбільш виразними є трансформації в молокопродуктовому підкомплексі. Вони обумовлені тим, що при нарощуванні потужностей головного заводу холдингу (корпорації) та зменшенні обсягів виробництва молока у сировинній зоні невеликого підприємства звужуються його виробничі функції. Фактично вони стають проміжними пунктами, де акумулюється, охолоджується та зберігається заготовлене сире молоко до моменту формування товарної партії для поставки на головне підприємство. Згортання та послаблення виробничих функцій, як правило, супроводжується пониженням правового статусу підприємства: самостійне, дочірнє, відокремлений підрозділ, цех, філія тощо. Це дуже негативно відбивається на соціальному кліматі населених пунктів, де вони розташовані. Однак зазначені зміни не завжди, не скрізь і не своєчасно відстежуються адміністративною статистикою. Отже, постійно відбуваються структурні трансформації, однак організаційно-правова форма нових суб'єктів господарювання певний час офіційно не відображається у звітності.

Інша складова – включення переробно-харчових підприємств у процеси виробництва аграрної сировини на основі комбінації з аграрними підприємствами, включаючи їх поглинання, а отже, набуття нового статусу з метою забезпечення сталого надходження сировини. Наприклад, у 2011 році цукрові буряки були посіяні на площі 544,4 тис. га. У загальній площі частка інтегрованих структур та інших цукрозаводів становила 54,2%, сільськогосподарських підприємств – 34,7%, господарств населення – 11,1%. У 2012 році було посіяно 466,3 тис. га (з них відповідно 64,8%, 23,9% та 11,3% [15, с. 256-257]). Отже, процеси інтеграції між переробно-харчовими та сільськогосподарськими підприємствами посилюються, поширюються та набувають якісно нових форм вже тривалий час, однак це не знаходить свого статистичного супроводу. Таким чином, вирішення цього завдання пересувається в площину оперативного статистичного моніторингу (або обстеження).

ВИСНОВКИ

На етапі переходу від планово-адміністративної економіки до ринкових умов господарювання суттєво змінюються вихідні засади та принципи, з дотриманням яких відбувається оптимізація структури і потужностей підприємств переробно-харчових галузей АПК. Планове розміщення продуктивних сил за науково обґрунтованими схемами, а переробно-харчових підприємств – відповідно із розташуванням сировинних зон з переходом до трансформаційної економіки змінюється безсистемною, хаотичною перебудовою їх територіальної організації. Це відбувається під впливом процесів приватизації, акціонування, реформування застарілих та виникнення нових організаційно-правових форм і форм господарювання, поділу та подрібнення, злиття й поглинання, двократного зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Вихід із затяжної економічної кризи з початку 2000-х років супроводжувався процесами концентрації виробництва у корпоративному секторі та скороченнями у секторі малих підприємств і мікропідприємств з відповідним зменшенням їх чисельності.

У 2000-і роки визначальними чинниками структурних трансформацій та кількісно-якісних зрушень були: зміна попиту на різні види продовольчої продукції; динаміка частки «ринкової ніші» конкретного підприємства; можливості та обсяги заготівлі про-

довольчої сировини; рівень технологічності діючого виробництва; асортимент випущеної підприємством продукції; конкуренція та рівень цін на сировину й інші ресурси тощо. За таких умов відносно стабільно розвиваються корпоративні структури, агрохолдинги та інші інтегровані утворення, які спроможні створити й підтримувати резервні переробні потужності, брати необхідну участь у формуванні стабільних сировинних зон, забезпечити достатній рівень цін та своєчасне вивезення продовольчої сировини. У їх середовищі відбуваються процеси відкритого й прихованого злиття та поглинання, пониження правового статусу учасників корпоративних об'єднань, розширення їх кордонів та добровільного чи примусового залучення нових суб'єктів господарювання. Підприємства, що залишилися юридично самостійними, за таких умов мають незначні шанси на «виживання» у перспективі.

ПОСИЛАННЯ

¹ У 2000 році відбувся перехід класифікації народного господарства від ЗКПНГ до КВЕД (від галузевої до видів економічної діяльності). Відповідно до чинного КВЕД зі статистичної звітності по харчовій і тютюнової промисловості були вилучені такі галузі: соляна, парфумерно-косметична, виробництво мила і миючих засобів, а також легка промисловість, що займалась первинною обробкою сільськогосподарської сировини (льону, інших луб'яних волокон, вовни, натуральних шкір, шовкоматильна – на початок 2000 року налічувалося 70 підприємств, а їх основні засоби становили 766,7 млн. грн.).

² Наведені статистичні дані за 2000 рік не збігаються між собою унаслідок зміни не тільки галузевої структури, а й економічних параметрів віднесення підприємств до групи малих.

³ Включає господарські товариства та виробничі кооперативи.

⁴ Включає господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, державні підприємства, підприємства інших форм господарювання.

⁵ Статистична звітність за формою № 11-ОЗ «Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)» була анульована з 2011 року. Однак критерії підприємства (їх економічні показники), при дотриманні яких вони мали звітуватись, постійно корегувались, а тому інформація за цією формою за 2006-2010 роки повинна оцінюватися як довідкова.

⁶ Включає господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, державні підприємства, підприємства інших форм господарювання.

⁷ У зв'язку із повторним врахуванням частини фермерських господарств у складі малих підприємств сільського господарства на початку 2000-х років останню категорію було виключено з таблиці для уникнення спотворення статистичних результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки. Указ Президента України від 03.12.1999 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
2. Народне господарство України у 1993 році: стат. щорічник / Мінстат України: Відп. за вип. В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1994. – 494 с.
3. Крисанов Д. Ф. Передумови та наслідки глобалізації в агросфері України / Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова, О. М. Варченко, А. С. Даниленко // Вісник аграрної науки. – 2012. – № 12. – С. 8-14.
4. Крисанов Д. Ф. Економіко-екологічні проблеми харчової промисловості України. – К.: Ін-т екон. НАН України, 2002. – 247 с.
5. Сільське господарство України за 1999 рік / Держкомстат України: Під заг. керівн. Ю. М. Остапчука. – К., 2000. – 253 с.
6. Крисанов Д. Ф. Системи технічного регулювання Європейського Союзу, України та Митного Союзу: напрями їх зближення, можливості звуження невідповідності та зменшення асиметричності / Д. Ф. Крисанов // Економіст. – 2014. – № 2. – С. 4-10.
7. Діяльність суб'єктів господарювання у 2012 році. Стат. збірник / Держстат України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 840 с.
8. Крисанов Д. Ф. Глобалізація і трансформації в переробній сфері АПК України / Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова, О. М. Варченко, А. С. Даниленко // Вісник аграрної науки. – 2013. – № 3. – С. 6-12.
9. Осташко Т. О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т. О. Осташко // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 1. – С. 1-13 [Електронний ресурс]. – Доступний з: http://www.icp.org.ua/files/8_zakonmornostsoblivostirinkovihtransformatsiyvagrarnomusektorkranzperehodnojuekonomikoj.doc.
10. Ринки молока: порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України *acquis communautaire* Європейського Союзу / Мінстат України. Держ. деп. з питань адаптації законодавства. – Київ, 2009. – 119 с.
11. Діяльність суб'єктів малого підприємництва у 2012 році. Стат. збірник / Держстат України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 159 с.
12. Сільське господарство України за 2012 рік. Стат. збірник / Держстат України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 210 с.
13. Скопенко Н. С. Формування та розвиток інтегрованих об'єднань в АПК України: монографія / Н. С. Скопенко. – К.: НУХТ, – 2012. – 266 с.
14. Лупенко Ю. О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю. О. Лупенко, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – № 7. – С. 5-21.
15. Концептуальні засади галузевої паспортизації харчової індустрії України / [М. П. Сичевський, О. І. Куць, О. В. Коваленко та ін.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 264 с.